

Romer i Sverige, ett socialhistoriskt perspektiv

Norma Montesino, Ida Ohlsson Al Fakir

Norma Montesino, Ph Dr och docent i socialt arbete, Socialhögskolan, Lunds universitet.

E-post: Norma.Montesino@soch.lu.se.

Ida Ohlsson Al Fakir, Ph Dr i Historia. Tidigare anställd på Linné universitet.

E-post: Ida.Ohlsson-alfakir@lnu.se.

Artikeln diskuterar den svenska politiken gentemot romer under 1900-talet. En politik som tydligt illustrerar de villkor som gäller för att räknas som en del av befolkningen, samt vilka strategier som har använts för att omvandla de nya medlemmarna till nyttiga medborgare. I dessa processer har romer inordnats i såväl exkluderande som inkluderande kategorier, såsom lösdrivare, oönskade utlänningar och tiggare respektive medborgare, flyktingar och invandrare. Oavsett politikens målsättning har den dock legitimerats utifrån en gammal, och alltjämt reproducerad, berättelse om romer som en unik och problematisk grupp. I artikeln kombineras historiografiska perspektiv som under lång tid var åtskilda i romska studier, migrationshistoria och välfärdshistoria, med syftet att inordna romers historia i dessa breda fält. Framställningens tyngdpunkt ligger i perioden då denna politik fick fotfäste i Sverige: 1960- och 1970-talet.

This article discusses Swedish Roma policies during the 20th century within a framework of changing conditions and practices of citizenship. These policies have departed from and created different categories; excluding ones such as vagrants, unwanted strangers and beggars, or inclusive ones such as citizen, refugee or immigrant. Despite such variations, an old yet constantly reproduced narrative of the Roma as a unique and problematic group have legitimized all policies. Our focus is the conditions for membership, and the strategies developed to transform newcomers into productive citizens, notably during the 1960s and 1970s. The article combines historiographical perspectives that have been long separated in Romani studies, migration history and welfare history, with the aim of incorporating Roma history into these fields.

Romer i ett sammanhang

Forskningen om romer är idag ett etablerat forskningsfält. Historiskt sett har denna forskning bidragit med specifika kunskaper, samtidigt som den har bidragit till att skapa en föreställning om romer som en unik grupp utanför eller i periferin av de historiska och socialpolitiska processerna som gäller den övriga befolkningen. Det handlar om starka utgångspunkter som fortfarande styr forskningen kring romer. I vår framställning söker vi ta avstånd från dessa premisser genom att placera romers svenska historia i ett sammanhang som huvudsakligen berör tre teman:

1. Föreställningar om romer, ett idéhistoriskt perspektiv.
2. Romers migration som en del av övriga internationella migrationsrörelser.
3. Svensk myndighetspolitik där kriterier för tillhörighet och utanförskap fastställs.

I det följande beskriver vi först forskningens konstruktion av romer som en specifik grupp, för att sedan diskutera romers historia i Sverige ur ett migrationshistoriskt perspektiv. Vi presenterar en översiktlig bild av olika migrationsvågor, och visar hur denna hörde samman med politiska processer på både internationell och nationell nivå. Därefter ger vi några konkreta exempel på hur den svenska myndighetspolitiken tog sig i uttryck under efterkrigsdecennierna. Artikeln avslutas med en reflektion över kon-

tinuiteterna i denna politik, vilken grundar sig i tidsöverskridande och för givet tagna föreställningar om romers olikhet och marginella position och vilka interventioner som krävs för att förändra den.

I Wim Willems idéhistoriska studie placeras föreställningar om romer i en västeuropeisk idéhistorisk tradition (Willems, 1997). Idéer och kategorier som historiskt använts för att beteckna och beskriva romer som en unik grupp speglar samtidens intellektuella och politiska prioriteringar. Dessa säger lite om de grupper som betecknas som romer men de speglar tydligt etablerade föreställningar och hierarkier i idévärlden samt myndighetsstyrning av forskning.

Forskningen om romer uppstod i ett idéhistoriskt sammanhang där föreställningar om framsteg, förändring och utveckling var styrande. Den första att inkludera romer i denna berättelse var Heinrich Grellmann (1753-1804). Genom hans skrifter tilldelades romer en plats i historien, men de placerades längst ner i en utvecklingskedja som delade in människor i kategorier: från dem som betraktades som civiliserade till dem som ansågs behöva hjälp för att ta sig ur sitt "primitiva" tillstånd (Grellmann, 1787). Grellmann relaterade dessa föreställningar till samtida förslag om möjligheten att omvandla romer till en del av den fast bosatta befolkningen (Willems, 1997). I hans verk kan vi utläsa samtidens optimism kring människans möjligheter att styra utvecklingen. Grellmann var pionjären som initierade en forskningstradition kring romer, vilken förenade kun-

skap, socialpolitiska prioriteringar och sociala interventioner; i hans arbete särskildes romer som grupp och i beskrivningen av deras situation legitimerades statlig intervention.

Grellmanns arbete blev utgångspunkten för kommande studier. Romer kom i fortsättningen att betraktas som en särskild grupp vars levnadssätt inte passade in i det moderna samhället. Denna avvikelse tolkades i termer av kulturell underutveckling som skulle övervinnas eller uteslutas med hjälp av statliga åtgärder. I 1800-talets forskning om romer reproducerades dessa uppfattningar i sociala rapporter där intresset för romer i första hand kom från myndigheterna. De studier som har producerats i Skandinavien kan placeras i denna myndighetsstyrda forskningstradition (Sundt, 1859; Takman, 1966 etc.; Thesleff, 1898; Tillhagen, 1965).

I början av 1900-talet och fram till andra världskriget beskrevs romer i Sverige som främlingar, omöjliga att inordna i den moderna samhällsordningen. I tidens sociala rapporter särskildes romer ut och deras rörlighet stigmatiserades (SOU 1923:2). I idévärlden blev denna stigmatisering styrande; under 1900-talets första del konstruerades den i akademiska studier som utgick ifrån rasbiologiskt tänkande, under 1900-talets andra del kom romer att utmålans som offer för en oundviklig samhällsutveckling. I samtliga av dessa studier konstruerades romer som en särskild grupp, som perifera och isolerade studieobjekt. Denna ingång började emellertid ifrågasättas internationellt under 1970-talet och kritisk forskning bör-

jade utvecklas inom olika discipliner (se till ex. Acton, 1974; Fraser, 1992; Lucassen, Willems, & Cottaar, 1998; Mayall, 2004). I dessa sammanhang kritiserades migrationsforskning för att exkludera just romer, men generellt kan sägas att denna forskning har osynliggjort migranter som inte passat in i givna förståelseramar. Historikern Leo Lucassen m.fl. (1998) har ifrågasatt särskiljningen av romer och andra migranter. Han menar att romer utgjorde en del av den fattiga rörliga befolkningen och att det snarare är den statliga politiken som har bidragit till konstruktionen av romer som en särskild grupp. Ett genomgående tema i denna politik har, enligt Lucassen, varit myndigheternas försök att tvinga rörliga grupper inordnas i den bofasta befolkningen.

Lucassen ifrågasätter därmed bilden av de ständigt nomadiserande romerna, och menar att romers rörlighet följer samma rationalitet som andra migrationsrörelser. Inspirerade av denna forskning diskuterar vi i nästa avsnitt romers migrationshistoria som en del av 1900-talets migrationsprocesser. Migrationer konceptualiserar vi som "rätten till flykt" (Mezzadra, 2009). Det kan röra sig om flykt från förföljelse och mord men också flykt från tvångsåtgärder från statsmakten. De romer som invandrat till Sverige har i de flesta fall kunna åberopa denna rätt till flykt.

Romer som 1900-talets migranter

Som framgår ovan har romers rörlighet konstruerats som ett problem

sedan flera århundraden. Vi vet emellertid för lite idag om romers tidiga historia i Sverige, även om det finns dokument som talar om myndigheternas tvångsförflyttningar av romer under 1600-talet (Nordmann, 1904). I äldre lösdriveri- och fattigvårdslagar kan romer tas upp som fattiga och lösdrivande främlingar bland flera andra grupper (Montesino, 2002). Dessa tidiga förordningar säger inte mycket om romer men de talar däremot om hur kriterier för tillhörighet konstruerades när myndigheterna försökte reglera de fattigas rörlighet utifrån centralmaktens intressen (Edgren, 2001).

Romers invandring till Sverige under 1900-talet ingick i tidens migrationsströmmar. En del romska grupper invandrade till Sverige mot slutet av 1800-talet men mellan 1914 och 1950 fick inga romer komma in i landet. Från Finland invandrade romer under 1950- och 1960-talet, i samband med bestämmelser om en fri nordisk arbetsmarknad. Mot slutet av 1960-talet kom ett fåtal romer till Sverige som kvotflyktingar i en myndighetsorganiserad invandring. Under 1980-talet invandrade romer från Polen och under 1990-talet och framåt har vi sett en invandring från Öst- och Centraleuropa.

1800-talets andra del var en svår tid för romer i Östeuropa (och för romer i övriga Europa) då människor drevs på flykt med våld (Crowe, 1996). Pogrom är ett ryskt ord ”uppfunnet” för att beskriva de våldsamma attacker mot minoritetsgrupper som ägde rum i Östeuropa och Ryssland vid det förra sekelskiftet. Det handlade om or-

ganiserade och systematiska attacker där hundratals människor mördades och andra tvingades fly. I Ryssland och andra östeuropeiska länder var lokala myndigheter passiva eller indirekt medverkande i dessa upplopp (ibid). Den omfattande migration från Öst- till Västeuropa och till USA och andra världsdelar var resultatet av en flykt från dessa pogromer; de judar som invandrade till Sverige under det förra sekelskiftet flydde pogromer i öst (Tydén, 1986), vilka även tvingade romer på flykt.

I andra delar av Europa var det framför allt juridiska åtgärder som regleringen av rörlighet som gav upphov till vissa migrationsmönster bland romer och andra grupper som var beroende av ett rörligt liv för att klara sitt uppehälle (Fraser, 1992). Under andra världskriget sattes romer i fångenskap i Tyskland och de tyskockuperade länderna, och tusentals romer mördades i koncentrationslägren (Kenrick & Puxon, 1972; Margalit, 2002). Romer som befann sig i Sverige under denna tid stannade kvar trots eller på grund av en lagstiftning som reglerade rörligheten inom landet och från och till Sverige (Montesino, 2002). Den spontana invandring av finska romer som startade under andra hälften av 1950-talet ifrågasattes av tjänstemän och myndigheter, men den fick accepteras eftersom det inte fanns några juridiska verktyg att ta till för att förhindra den (Montesino, 2002). Överlevare från koncentrationslägren fick komma till Sverige under 1960-talet efter förhandlingar på internationell nivå, en invandring som beskrevs som ett socialt experiment (Girell,

1969). Nya romska grupper som flydde förföljelse i före detta Tjeckoslovakien anlände under 1970-talet, och detsamma gällde romerna som flydde från Polen under 1970- och 1980-talen (Kaminski, 1980). Kriget i före detta Jugoslavien under 1990-talet satte igång en ny flykttåg. En orsak till flykten var bland annat att romer ofta blev syndabockar i den drabbade regionen; romer anklagades för spioneri och deras tillhörighet till den nya, etniskt baserade, uppdelningen av regionen ifrågasattes. Utifrån den restriktiva immigrationspolitiken finansierar EU deporteringsprogram där romer som idag söker asyl i Sverige tvingas återvända till eländiga förhållanden i bl.a. Kosovo (Troszczyńska-Genderen, 2010). Romers migration idag handlar bland annat om flykt från hunger, nöd och förföljelse i bland annat Rumänien och Bulgarien (Burtea, 2015).

Romer som målgrupp för myndighetspolitik

Historien om den svenska myndighetspolitiken gentemot romer utgör en del av en generell politik som tydligt talar om vilka kriterier som vid olika tidsperioder har använts för att hantera medlemskap i den nationalstatliga organisationen. Tillhörighet har alltid varit svårt att förhandla för grupper som betraktas som främmande, i synnerhet om deras främlingskap kopplas till fattigdom. De romer som har inkluderats i denna organisation – dvs. den svenska nationalstaten – har behandlats utifrån de allmänna bestämmelser som rik-

tas mot fattiga i landet. Samtidigt har dessa bestämmelser legitimerat specifika interventioner där etablerade föreställningar om romers olikhet har reproducerats. Det handlar om komplexa processer som visar både på brytningar och kontinuiteter. Brytningarna relaterar till förändrade socialpolitiska strategier för att hantera utanförskap medan kontinuiteterna finns i den etablerade berättelsen om romer som sammanfattas i beteckningen ”zigenarfrågan”, en ”fråga” som tidigt formulerades i Grellmanns studie (Montesino, 2002).

Fram till slutet av andra världskriget inordnades romer i kategorin lösdrivare. I 1914 års lag fastställdes att romer skulle utvisas vid rikets gränser (SfS, 1914). De romer som invandrade till Sverige vid förra sekelskiftet utreddes i 1923 års lösdriveriutredning (SOU, 1923:2). I denna utredning delades romer upp i två kategorier: ”zigenare” och ”tattare”. De sistnämnda, det vill säga grupper som idag kallas resande, räknades som en del av den svenska befolkningen. De romer som invandrat till Sverige vid sekelskiftet 1900 identifierades som ”utländska zigenare”. Mellan första och andra världskriget blev gränsövervakningen hårdare och lagstiftning reglerade romers rätt till migration över Sveriges gränser. De som hade klassificerats som ”utländska zigenare” stannade då kvar i Sverige och 1952 blev de formellt erkända som svenska medborgare. Enligt 1954 års ”zigenarutredning” handlade det om 740 personer (SOU, 1956: 43). Hur dessa nya medborgare skulle inordnas i den etablerade organisationen förvandra-

des till en särskild utredningsfråga, ”zigenarfrågan”. Att finna strategier för att lösa ”zigenarfrågan” blev utredningens uppdrag.

Beteckningen ”zigenarfrågan” innehåller, menar vi, ett antal påståenden som efter andra världskriget har format myndigheternas politik och praktik gentemot de i Sverige bosatta romerna. Utgångspunkten är att romer utgör ett problem, och att detta problem finns i deras olikhet som leder till utanförskap. Utanförskapet kan inte accepteras, antingen av hänsyn till romer eller till deras omgivning. Romer måste därför förvandlas till nyttiga medborgare, vilket antas vara svårt att åstadkomma och förutspås pågå under en längre tid. Därför betraktas barn som en nyckelkategori i myndigheternas satsning på förändring.

Medborgarstatus har sedan 1900-talets början varit den viktigaste inträdeskategorin för att räknas som medlem i den nationella gemenskapen (Sainsbury, 2012). De romer som invandrat till Sverige vid det förra sekelskiftet hade tidigare förnekats denna status, men efter andra världskriget erkändes de som medborgare. 1954 års utredning skulle ge nyckelstrategier för hur detta inträde skulle hanteras. I denna inträdesprocess kom kategorin handikapp att få en nyckelroll. Handikappkategorin fick en viktig och konkret socialpolitisk funktion när lagstiftningen mot lösdriveri började ifrågasättas efter andra världskriget (Montesino, 2002; Ohlsson Al Fakir, 2015).

Under 1940-talen presenterades förslag till en ”mera socialt inriktad”

lösdriverilagstiftning i riksdagen. Grupper som tidigare behandlats utifrån denna repressiva lagstiftning blev därigenom föremål för inkluderande åtgärder. Denna så kallade inkluderingspolitik skulle även gälla svenska romer. För att administrera och legitimeras politiken började de tidigare lösdrivarna nu beskrivas som socialt handikappade medborgare (Montesino, 2012). Begreppet handikapp hade från början ett rent medicinskt innehåll men fick under 1950-talet även en social dimension. De romer som tillerkändes medborgarskap placerades alltså i denna grupp. De beskrevs inte längre som lösdrivare utan som en fattig och utarmad grupp i behov av hjälp för att kunna anpassas till ett modernt liv. En förutsättning för att politiken skulle kunna genomföras var att romerna registrerades som svenska medborgare. Registreringen förvandlades till en praktik inom allt myndighetsarbete som senare utvecklades i relation till dem (Montesino, 2002; Ohlsson Al Fakir, 2015). Exempel på detta är det register över romer som Polisen i Skåne har skapat och använt sig av fram till hösten 2013.

Handikappkategorin blev alltså inträdeskategorin som myndigheterna använde för att inordna de nya medborgarna i välfärdsstatens organisation. Detta inträde skulle organiseras utifrån ålder, hälsostatus och familjesituation: barnen skulle få gå i skolan (något som de tidigare förvägrats), vuxna män i arbetsför ålder skulle arbeta, kvinnor i samma ålder skulle sköta hemmet och familjen, äldre skulle tas om hand av det offentliga. Med denna kategorisering

som utgångspunkt kunde en mängd nya aktiviteter skapas för att göra romer till anpassade medborgare. Myndigheterna fokuserade framför allt på tre områden där förändringarna skulle genomföras: arbete, skola och familjeliv. Inom dessa områden blev romer inordnade i välfärdsadministrationen, utgångspunkten för deras inträdde i välfärdsorganisationerna var att de utgjorde en socialt handikappad grupp.

Arbetet

Fram till 1940-talet reglerades romers arbete genom lagstiftning som omöjliggjorde försörjning genom ”traditionella” yrkesverksamheter såsom tivolverksamhet, skrothandel, spådomsverksamhet etc. (Montesino, 2002; Tervonen, 2010). När en grupp romer erkändes som svenska medborgare efter andra världskriget blev deras försörjningssituation en myndighetsfråga. Detta gjordes framför allt inom ramen för den nyligen etablerade arbetsvården, där handikappade medborgare rehabiliterades genom medicinska interventioner, arbetsträning, yrkesutbildning, etc. Till grund för åtgärderna låg socialmedicinska personundersökningar som genomfördes på samtliga svenska romer 1962-1965 (Ohlsson Al Fakir, 2015). Fokus i denna verksamhet låg till att börja med på de vuxna manliga romerna. När nya romska grupper fick bosätta sig i Sverige inkluderades de i de befintliga verksamheterna. Utgångspunkten förblev emellertid desamma, dvs. att speciella interventioner var nödvändiga. ADL-träning,

Adaption to the daily life, planerades därför för vuxna romer, som inte ansågs klara ett inträde på den ”vanliga” arbetsmarknaden (Marta, 1979). ADL var ursprungligen en metod utvecklad av arbetsterapeuter på 1940-talet för att vårda patienter med kroniska sjukdomar och kognitiva funktionsnedsättningar. På 1950-talet användes metoden i socialt arbete med fattiga familjer. 1954 års statliga utredning i ”zigenarfrågan” rekommenderade att ADL-träning också skulle användas i socialt arbete med romska familjer (SOU, 1956: 43). Målsättningen med ADL på 1970-talet var att öka ”socialt handikappade” romers kompetens att klara av rutinemässiga vardagliga bestyr såsom att gå upp tidigt om morgonen, äta på fasta tider, skicka barnen till skolan etc. (Marta, 1979: 15). Under 1970- och 1980-talet expanderade arbetsmarknadsaktiviteterna som riktades till finska och utomnordiska romer. Samtidigt växte experters och myndigheters intresse alltmer för barnens skolsituation.

Skolan

De romska barnens skolgång har alltsedan myndigheterna började intressera sig för romer betraktats som ett prioriterat interventionsområde. Först var det 1940- och 1950-talens ”zigenarmission”, en frivillig ekumenisk organisation finansierad med bland annat statsbidrag, som skapade de första skolaktiviteterna för romska barn i Sverige (Montesino, 2002). Under 1970-talet blev skolfrågan ett problemområde för experter; pedagoger och utbildningspsykologer satte igång

ett antal projekt i Stockholm med målsättningen att dels utreda, dels föreslå åtgärder som skulle ”lösa” problemet (ex. Trankell 1967, 1968a, 1968b). Projekten resulterade emellertid i fler och mer detaljerade utredningar och interventioner som riktades mot romers hem- och familjeförhållanden. Även inom ramen för skolans verksamhet skapades särskilda aktiviteter riktade till romska barn. I dessa aktiviteter var utgångspunkten att de romska barnen saknade resurser för att klara av en normal skolgång. När skolaktiviteterna inte uppnådde märkbara resultat förflyttades ofta fokus från barnen till familjsituationen.

Familjen

1970-talets experter identifierade alltså romers ”dysfunktionella” vanor och familjeliv som en orsak till skolbarnens ”problem” (Trankell, 1968a). Konsekvensen blev att interventionerna koncentrerades till att förändra romers vardagsbeteende på hemmaplan, som föräldrar och familjemedlemmar. Återigen blev *Adaption to the daily life (ADL)* metoden som användes. Familjeterapeuter anställdes för att överföra sådana vanor som ansågs karaktärisera ett normalt vardagsliv samt för att medla mellan romska familjer och myndigheter. Idag har denna funktion överförs till romerna själva, som anses ha de ”kulturella kompetenser” som behövs för att ”bygga broar” mellan romer och lokala tjänstemän i bland annat skolan och socialtjänsten. De praktiker och metoder som etablerades under efterkrigsdecennierna lever sålunda kvar i

våra dagar, förvisso under andra termer men motiverade utifrån samma resonemang kring hjälplösa romer.

Avslutning

Som framgår av de resonemang och konkreta exempel som vi har presenterat i artikeln gav barnens skolgång och de vuxnas arbetslivs- och familjesituation upphov till en mängd olika aktiviteter under efterkrigsdecennierna. Samtliga av dessa hade inkluderingen (eller assimileringen/integrationen, beroende på tidsperiod och sammanhang) av romer som uttalat syfte. På grund av underliggande och icke ifrågasatta antaganden om romer som en problematisk och homogen grupp blev det bestående resultatet av aktiviteterna dock snarare att romer konstruerades och behandlades som ännu mer annorlunda. Kontinuiteterna i politiken och praktiken gällande romer i Sverige består med andra ord av en ständig återupprepning av föreställningar kring romers olikhet, vilket i stället för att inkludera romer, förlänger inträdesprocessen och ger upphov till ytterligare praktiker som reproducerar ”zigenarfrågan” på olika nivåer. Det synes sålunda som om den alltsedan 1950-talet expanderande svenska myndighetspolitiken gentemot romer har tenderat att cementera snarare än förändra romers position som ”outsiders” i det svenska samhället. 1999 erkändes romer som en nationell minoritet, vilket har gett upphov till ytterligare utredningar om romers situation i landet. I den officiella retoriken har romers specifika rättigheter som etnisk minoritet därmed

stärkts, och på lokal nivå har detta skapat möjligheter till aktiviteter där romer bereds utrymme. Utformning-

en av myndighetsåtgärder fortsätter dock att fokusera på romer som interventionsobjekt.

Referenser

- Acton, T. (1974). *Gypsy politics and social change : the development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism*. London.
- Burtea, V. (2015). *The Migration of Romanian Roma*. Sociology. University of Bucharest.
- Crowe, D. (1996). *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.
- Edgren, M. (2001). *Från rike till nation : arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsförmering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet*. Lund: Historiska media.
- Fraser, A. (1992). *The Gypsies*. Oxford: Blackwell.
- Girell, B. (1969). *Om organiserad överföring av vissa zigenare : promemoria*. Stockholm: Inrikesdep.
- Grellmann, H. M. G. (1787). *Dissertation on the gypsies [Elektronisk resurs], being an historical enquiry, concerning the manner of life, æconomy, customs and conditions of these people in Europe, and their origin*. Written in German, by Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann. Translated into English by Matthew Raper. London: printed for the editor, by G. Bigg, and to be had of P. Elmsley, and T. Cadell, and J. Sewell.
- Kaminski, I.-M. (1980). *The state of ambiguity : studies of gypsy refugees*. Göteborg: Anthropological research :
- Kenrick, D., & Puxon, G. (1972). *The destiny of Europe's gypsies*. London.
- Lucassen, L., Willems, W., & Cottaar, A. (1998). *Gypsies and other itinerant groups : a socio-historical approach*. Basingstoke: Macmillan.
- Margalit, G. (2002). *Germany and its gypsies : a post-Auschwitz ordeal*. Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press.
- Marta, C. (1979). *A group of Lovara gypsies settle down in Sweden : an analysis of their acculturation*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- Mayall, D. (2004). *Gypsy identities, 1500-2000 : from Egipcyans and moon-men to the ethnic Romany*. London: Routledge.
- Mezzadra, S. (2009). *El derecho de fuga. Migraciones, ciudadanía y globalización*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Montesino, N. (2002). *Zigenarfrågan : intervention och romantik*. Lund Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Montesino, N. (2012). "Social disability: Roma and refugees in Swedish welfare". *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 8 (3), 134-145.
- Nordmann, P. (1904). *Per Brahe : illustrerad lefnadsteckning*. Helsingfors.
- Ohlsson Al Fakir, I. (2015). *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962-1965*. Växjö: Linnaeus University.
- Sainsbury, D. (2012). *Welfare states and immigrant rights : the politics of inclusion and exclusion*. Oxford: Oxford University Press.

tema

- Lag ang. utlänningarnas rätt att vistas här i landet (1914).
- SOU. (1923:2). Förslag till lag om lösdrivares behandling m. fl. författningar. Stockholm.
- SOU. (1956: 43). Zigenarfrågan : betänkande. Stockholm.
- Sundt, E. (1859). Fortsat Beretning om Fantefolket. [1]. Christiania.
- Takman, J. (1966). "Zigenarna i det svenska samhället". Sociala meddelanden(3-4), 5-51.
- Thesleff, A. (1898). Zigenarnes utbredning i Finland. [Helsingfors].
- Tillhagen, C.-H. (1965). Zigenarna i Sverige. Stockholm: Natur o. kultur.
- Troszczynska-van Genderen, W. (2010). Rights displaced [electronic resource] : forced returns of Roma, Ashkali and Egyptians from Western Europe to Kosovo. New York, NY: Human Rights Watch.
- Tydén, M. (1986). Svensk antisemitism 1880-1930. Uppsala: Centre for Multiethnic Research [Centrum för multi-etnisk forskning].
- Willems, W. (1997). In search of the true Gypsy : from Enlightenment to Final Solution. London: Frank Cass.